

Zeitschrift: Annalas da la Societad Retorumantscha
Herausgeber: Societad Retorumantscha
Band: 125 (2012)

Artikel: Viver e luvrar alla moda da tschels onns viu el spieghel dils Cudischs de quens da treis generaziuns
Autor: Tomaschett, Paul
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-323582>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. [Siehe Rechtliche Hinweise.](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. [Voir Informations légales.](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. [See Legal notice.](#)

Download PDF: 04.05.2025

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

Viver e luvrar alla moda da tschels onns viu el spieghel dils *Cudischs de quens* da treis generaziuns

Paul Tomaschett

I. Derivonza e pareta dils aschinumnai *Cudischs de quens*

Tschercond material per scriver ina cronica da famiglia, sun jeu fruntaus sin tschun cudischets vegls, in relasch da miu bab Sievi Tomaschett a Trun-Lumneins. La pagina 1 digl emprem manual porta il tetel original che cunvegn en principi all'entira retscha. El secloma:

*Cudisch de quen per la cassa
e famiglia de Hans Giachen Tomaischet*

Tgei di quei tetel? Ha igl autur fatg aposta u casualmein certs sbagls? Jeu festginel da calmar eventuais lecturs aschuntond ch'ins havevi grondas libertads da scriver avon 150 onns. Ei esisteva neginas normas ortograficas ufficalas ni pil romontsch ni pil tudestg. Il medem tetel serepeta el secund tom; leu savein nus denton leger *Giachen* sco ei s'auda ozildi. Las annadas vegnan e vargan. Per encurir, anflar e situar ils documents da quei temps e da quella natira, drova ei uorden. Perquei hai jeu numerau ils cudischets tenor lur *andament cronologic* cun las cefras 1, 2, 3, 4 e 5.

Igl *emprem tom* entscheiva cun enzacontas notizias messas a scret entuorn ils 1850. Sparsas avon onns, mo puspei cumparidas cheu; ins sa esser engrazieivels. La raccolta sco tala cuviera pil pli ils onns 1860–1872. La paginaziun va tochen 127; quei munta ina levgera. Sche mo tuts 5 cudischets fussen paginai schi bein!

Suonda il *secund tom*, in cudischin ch'ei deplorablamein buca paginaus. Persuenter porta el il tetel il pli complet, sco ins sa leger cheusut. 1869–1879, 130 paginas screttas.

*Cudisch de quen per la cassa
e famiglia de Hans Giachen Tomaischet ano 1871.*

Il *tierz tom* cul tetel *Cudisch de quen de Gion G. Tomaschet*, croda si puncto grossezia. El ei, sco ual detg, il pli gries dalla retscha; el arriva cun ses 136 fegls a 270 paginas. Cheu ein massa fontaunas plazzadas, derivan dils 1891 als 1909, che stattan cramados sil 19avel e 20avel tschentaner.

Il *tom 4* serestrensch sils onns 1908 tochen 1915; el dumbra mo 60 fegls; quei che corrispunda a 120 paginas. Dumbrar mintga notizia ei buca pusseivel. Sche nus prendein ina media da 4 tochen 6 documents per pagina, dess quei fleivel 500 indicaziuns pils onns numnai.

Cul *tom 5* va la retscha dils carnets dils Tomaschetts alla fin. La gronda part dil *tom 5* tradescha la plema da miu bab Sievi, igl emprem che concluda il num da famiglia cun dus <tt>. El representa persuls ina perioda che cuoza 40 onns, da 1925 ensi. El tscherna ina tematica differenta da quella da ses perdavons. Cheu savein nus s'informar sur dil rendiment dallas alps (purement), dalla lavur e fadigia dils affons che han midau la scola cun ina piazza (Giusep, Aluis, Pauli). Lu aunc l'imposiziun da taglia e copias che tradeschan grond interess per la historia dalla vischnaunca da Trun.

Schazegiar ei ina resca. Jeu mettel malgrad tut (tratg giu las paginas vitas) in total da biabein 600 paginas. Quei dess, multiplicau cun rodund tschun clients per pagina, la summa da ca. 3000 lavurs exequidas cun um e cavagl.

Tuts tschun cudischs han circa il medem format; els ein denter 17 e 18 cm aults e 10,5 a 11,5 cm lads, appartegnan pia alla categoria da carnets ch'ins numna octav pign. Las papetarias Maggi e Derungs a Glion havevan gia pil 19avel tschentaner ina tschecca schelta da material da biro, denter quel era divers carnets pils purs, mistergners e negoziants.

Ils cudischets cuvieran in liung spazi da temps. Jeu sai buca seregurdar d'haver viu tier privats u en archivs ina semeglionta documentaziun che s'extenda sin treis quarts tschentaner.

Il text original ei garnius cun differentas sorts scursanidas. Quellas pertucan oravontut plirs nums da famiglia, peisas e mesiras ed aunc bia auter. Cheu las pli frequentas, en successiun alfabetica: Primo enzacons frequents prenums e nums da famiglia: Alb > Albrecht, Ant > Anton/Antoni, Giacen/Giach > Giachen, G. G. > Gion Giachen, G. L. > Giachen Ludovic, Mar > Martin, Tom > Tomaiset/Tomaschett.

Autras abbreviaziuns: br > bratsch (el senn da «Tuchelle» en tudestg), cap > capital, carn > carnun (Winterweizen). la cassa > cheu savens ella significaziun da «casa» e buca «cassa», cap/capit > capital, cav > cavagl, clof > clofter, curt > curtauna, lit > liter, pag > pagau, retsch > retschiert/ritschiert, s. h. > salvo honore (expressiun vegnida neu dil latin), sig > siguranza, sigr > signur, str > stalter/statalter, en tudestg «Statthalter» (entochen 1848 il pli impurtont uffical en vischnaunca), tag > taglia, wisch > vischnaunca.

Ils 12 meins digl onn stattan egl original en pusseivlas e nunpusseivlas grafias. Per dar empau tegn allas datas tschentadas ella verticala, sun jeu staus consequents ed hai scret respectivamein scursaniu Jan, fevr, mars.

avrel, matg, Juni, Juli, uost, sett., oct., nov., dec. Treis en tudestg dattan en egl. Leu nua ch'ei va per dabiens, pia per francs e centims, stattan per regla *frs* e *cts* resp. *f.* e *c.*

Jeu mantegnel perencunter il ductus e l'ortografia originala, p.ex. il verb *manar* (enstagl *menar*) che vul dir *transportar glieud e vitgira*, mo è *ir cun ina vacca tiel taur*. In secund exempel. *Dau* in mignuc al muliner, *dau* ina pial vadi al gerber, vul secapescha buca dir schenghegiu, mobein *vendiu* resp. *dau per pagament*. Beinduras eisi stau necessari da far pintgas retuschas, seigi per levgiar la lectura u per capir meglier il text. Paucas remar-cas ein messas denter parentesas cantunusas sco ins vesa cheu [...].

Da tgi derivan las notizias? En principi dil maun da quater persunas che han menau ina specia da schurnal. Las pli impurtontas ein il suranum-nau Hans Jacob Tomaschett e siu fegl Gion Giachen. Diversas paginas ein d'attribuir a Giachen Ludovic ed a Sievi (fegls ord l'emprema resp. secunda lètg da Gion Giachen).

Havend percurriu la fuorma e dau en special in sguard sil cuntegn dils quater emprems cudischets, vonzan aunc duas remarcas. Sper il num *Cu-disch de quen* (che dominescha) e *Cudisch de casa*, san ins leger *Cudisch de Protogol* (!), *Pro Memoria* e secapescha *Schurnal* resp. *Cudisch de schurnadas*. Tut priu ina varionta paletta da nums applicai per in manual duvraus sco agenda.

Mo las notizias purtadas en (expressiun che serepeta savens) ein bravamein malulivas, v.d. representan mo ina part dil prezius relasch. Ei ha dau onns grass, mo era onns maghers. Pils onns 1850–1860 e 1899–1907 ei purtau en pauc ni nuot. Las datas dil decenni 1878–1888 mauncan totalmein. Ils *Cudischs de quen* cuvieran pia ni tut ils onns ni tut las domenas dalla veta da mes perdavons. Jeu hai capientscha pils lecturs che deploreschan quellas largias. Ins po secapescha sedumandar sche in u l'auter cudisch da quei gener ein i a piarder u sch'els sesanflan els mauns d'auters artavels. Ils descendents che vivan oz a Zignau e Trun, miu cusrin Gion Vincenz e siu fegl Claudio san sincerar ch'els seigien buc en possess dil relasch che jeu enquerel. Fagend la partiziun ils anno 1925/26 ha l'onda Tina probabel mussau interess per buna lectura da casa. Tonpli sun jeu surstaus d'en-driescher che l'onda ha sia veta ora nudau mintga caussa e caussetta cum-prada en stizun.

Jeu seregordel aunc bein. Vegnev'ei discurriu en famiglia da scola e da scolasts, muncava nies bab mai la caschun da ludar las cumpetenzas e l'autoridad da siu scolast da scola primara, il Baseli Hosang.

Tut priu astgan ils artavels esser engrazieivels per quei interessant relasch cultural. Igl emprem e secund fascichel ein d'attribuir a miu basat Hans Giachen Tomaschett da Zignau, mo che ha translocou suenter la bova dils

anno 1868 casa e clavau giu Lumneins. Siu fegl Gion Giachen ha augmen-
tau il cumpendi cun in tierz e quart volum. Da sia pleva respectiv da siu
rispli derivan aunc in tozzel paginas dil davos tom screts per gronda part
da miu bab Sievi Tomaschett. Ed jeu aschuntel bugen che el e ses fepls
Teodosi e Leo han giu bien quitau da quei relasch.

quen pagau ora 1869 1870

Dez	5	pag il Purvent Thuar per quen del Geli Baumy	3	
a	12	pag il fater de rabius		50
"	12	pag purbech de Nadel	4	16
"	13	pag Gion Guri quunha ilg Clavau del Igniel	35	44
"	20	Pagau taglia cantonala	8	90
"	20	" per il Dregh de Suva	44	
Dez 1870 febrer	26	pag Truhens parvenda 8 Luchy	1	11
"	20	pag intalk tal Truhens	22	
"	29	pag per il Laur	3	45
"	28	pag au Truhens Carlin	3	51
febrer	6	pag Surar de Surcin	1	63
Marz	16	pag il agorkis per quen del Gion ant Surcin	36	42
"	25	pag il Gion pagarala	7	9
April	4	pag Surar de Surcin	2	81
mai	2	alt Len ant Surcinis	5	

Spesas pigl onn 1869

II. Lavur per tgi che vul luvrar

Igl ei uras da sfegliar els *Cudischs de quen* dils Tomaschetts. Tgi che ha peda da s'approfundar en quella lectura (a prema vesta empau schetga) fa interessantas scuvertgas.

Gia igl emprem cudischet sveglia nossas marveglias. Baul setschenta la damonda: Tgi ha empleniu quei cudisch cun tontas tschiens notizias? In um croda si. Quel che nus havein entupau el tetel digl emprem e secund tom dil *Cudisch de quens*. Nus savein ch'el deriva da Zignau e ch'el ei staus da giuven en survetsch jester. El cumpara pil solit ella scripziun tudestga, v. dir Hans Jacob Tomaschet. Anno 1834/35 e forsa aunc in onn ni dus pli ditg ha el surviu el corp svizzer a Bologna. En quei bi marcau dev'ei aunc auters mercenaris da Trun, Schlans e Breil. Sto esser che plirs officiers ord quellas vischnauncas havevan ina ferma calamita. Jeu numnel mo il general Casper Teodosius de Latour da Breil, il 'prévôt d'armes' resp. meister dalla spada Sep Antoni Caduff, carschius si a Schlans ed il capitani Gion Giusep Carigiet oriunds da Trun.

Hans Jacob ed auters pli pon haver fatg part dalla squadra che aveva il pensum da vestgir la truppa staziunada a Bologna e contuorn. Il capitani Carigiet, s'avanzaus vonzei al grad da major, ei staus onns ora igl officier responsabel pigl «abbigliamento», v. d. per l'uniformaziun d'officiers e da schuldada.

Tier il capitani Gion Giusep Carigiet, siu vischin da Trun respectiv da Flutginas, ha il giuvenot da Zignau senza dubi giu la caschun d'observar e d'emprender bia caussas nizeivlas per la veta. Era da s'unscher v. d. metter sut cavals e da carrar cun quels tras il grond marcau da Bologna. Ella brev che Hans Giachen Tomaschett ha scret il fenadur 1835 a siu padrin statalter Gion Luregn Pfister da Schlans presta el il mussament ch'el enconuscha fetg bein las vias, plazzas, baselgias e biars auters monuments da *tutta Bologna*.

Ei caztgass da cumparegliar il mercenari Hans Giachen Tomaschett cun il figulant («Töpfer») Sep Antoni Deragisch da Bugnei. Dus giuvens dalla medema posa, omisdus intelligents, curaschus e spargnus. Il Tujetschin ha fundau e menau la fabrica da vischala da tiaracotga a Bugnei. El medem temps ei era il Tomaschett seprofilaus.

Sco gia detg: Hans Jacob ei buca staus biars onns a Bologna. Turnaus a Zignau forsa gia ils 1835 u 36 eis el curdaus si. Ils vischins han apprezziau sia intelligenza e confidau ad el senza targlinar igl uffeci da statalter da vischnaunca, cun 26 onns (denton mo per in onn sco ei era usitau da quei temps) in giuven president.

Per cuntinuar mias retschercas tucca ei da sfegliar vinavon els *Schurnals* resp. *Cudischs de quen* menziunai gia pliras gadas. Els portan la tezla

che fa ressortir las duas pli impurtontas occupaziuns dils Tomaschetts. Ina branscha ei gia enconuschenta: il puresser. Mo dasperas ein oravontut dus members da quella famiglia sededica ad in'otra clamada. Hans Giachen ei staus il fundatur e biars onns capomenader dalla fatschenta ch'ins sa numnar «Interpresa» resp. «Impresa Tomaschett».

Quella firma privata era all'entschatta buca bia dapli ch'ina falombra enfiarla, beincapiu cumparegliau cun il grond puresser dils Tomaschetts a Zignau-Capeter. S'entelli ch'il pur che cargava quater genetschas en Russein, aveva sper casa in nuegl da sedisch. E gliez vul dir bia. – Mo parallelmein sesviluppescha la nova fatschenta, Quei muossan ils *Cudischs de schurnadas*. Enteifer paucs onns ein las notizias dalla vitturaria Tomaschett vegnidas schi numerusas e variontas ch'ei endrida mei da s'attardar a quella materia e da silmeins publicar ina pintga part.

Ils onns 1854/55 ein ils davos trassés dalla nova via sursilvana vegni collaudai. Vias da communicaziun perencunter lain spitgar. Sesents maneivel dil stradun ha enqual pur fatg si cavagl e mess neu menadiras, ei daventaus vitturin. Quasi sur notg ein els stai cheu ils *fuormans*, in plaid tudestg che ha parturiu biars auters. Era statalter Hans Giachen Tomaschett ha mess neu cavagl. Posseder in bien cavagl era la *conditio sine qua non* pil success. Dil reminent. Tgei savein nus dils fuormans, carrotschiers sursilvans dil 19avel tschentaner? Els vitgs ed uclauns ella periferia ei buca semidau quella massa. Cun occupaziuns accessorias sco cavacristallas, brischavinars, pegliatalpas sa negin sefar grond.

Sustenius pli tard da siu fegl Gion Giachen, han els naturalmein era duvrau il cavagl pils agens basegns. En quei senn fuss ei da puntuar il suandont. Duas generaziuns da mes perdavons ein stadas purs e vitturins. Duront ca. 70 onns ein els i a cramados sin quellas impurtontas petgas economicas.

Ir a schurnada respectiv ir sil stör era magari fadigius. Primavera ed atun tuccav'ei da far ils mauns pleins. Ei aveva num luvrar e barhar da marvegl entochen tard. Dasperas dev'ei jamnas e meins cun pauc lavur. Ton Hans Jacob Tomaschett sco siu fegl e ses dus biadis fagevan buca gronda bahautscha; mo els eran umens da plaid, persunas, allas qualas ins saveva fidar.

Sfegliond els cudischs da quen, ston ins relevar ch'ils vitturins han luvrau ina retscha da decennis senza alzar il prezi per lur survetschs. Per in miez di lavur cun um e cavagl dumandavan els 3 frs e 50, per in entir di lavur en schurnada 7 frs, quei (cun paucas excepziuns) dils anno 1850 ensi tochen els onns dall'emprema uiara.

La lavur fatga, vegnev'ei scuntrau quen, bein capiu sin la basa da quei ch'ins aveva *purtau en*, v. d. scret el carnet da quens. Ei regeva en general ina buna morala da pagar ils deivets. Havev'in client auncallura difficultads, savev'el quintar cun la beinvuglientscha dil creditur. L'Interpresa

Empristau a G. Lud 2 curth carnun
 Empristau a G. Ant. Tom. 1 curth. Carn
 Luis Beartth staus en survetich 6 1/2 mens
 lochen 1 Matg a 30 f. p. ora 195 f. pagau
 Matg 6 Arau per Albin Trun
 1/2 di. Car e 3 pers 5 f. pagau
 Matg 6 Arau per G. Gielli Car e
 2 persun 2.30 pagau
 Matg 7 Arau per F. Roster Decurth
 1/2 di. Car e 3 personas 6 f. 3.45
 1914 - 18 an 31 1/2 f. lura a = 30 =
 Matg 14 Empristau a Sign. Cant. R. o
 Curteuna mistira pagau
 Empristau a G. L. R. in a L. un a uns
 per turnar a L. ocl. L. iermeun
 5 meters 6 f. santim (turnau)
 1914 Matg 10 Venduina ma nyorissa
 a Consum. Trun per 22 f. pagau
 Lura a Havel 4 dis
 per 2 baels scotga auch 6.50

Pagina ord il Cudisch de quen pils onns 1908-1915

da Lumneins disponeva d'ina specia da banca da succuors che fageva emprests a vischins vegni finanzialmein ellas stretgas.

Secapescha ch'ils vitturins purtavan el *Cudisch* mo quei che s'udeva lien. Consequentamein han els menziunau negliu zatgei d'epidemias aunc fetg derasadas el 19avel tschentaner. E negliu stat scret zatgei da lur plaschers e panzieris. Cheu endrieschan ils lecturs nuot da schliatas raccoltas e d'onns da fomaz e pupira. La bova dils 1868 vegn zuar menziunada, denton mo en connex cun ils baghetgs transferi giu Lumneins. Ton la menziun dil barschament a Zignau-Vricla dils 26 d'avrel 1883 sco l'installaziun dalla glisch electrica ils anno 1907 enqueran ins envan. Insumma: Ils cudischets ein buca vegni menai per enscriber eveniments extraordinaris. Els duevan semplamein regurdar allas lavurs e travaglias vegnidas e vargadas cun il ritmus dallas stagiuns.

Dapi la partiziun dils anno 1925/26 ha Sievi stuiu secuntentar cun las restonzas d'in puresser smesau. Quei ha muntau la fin dallas schurnadas. S'entelli ch'el ha renunziau ni meglier detg, stuiu star senza cavagl. Sch'ei fageva da basegns, er'el bi leds da puder seolver tier siu quinau Benedetg Cathomas en Val. Quel empristava bugen siu tguli al Sievi, beinsavend ch'el vegneva tractaus bein o Lumneins.

Duront onns e decennis han nos antenats oravontut menau quen per las lavurs ch'els han exequiu e tgei import las schurnadas e mesas schurnadas han purtau. Um e cavagl cun la menadira adeguata eran il tandem tschercau per far lavurs grevas: trer lenna, trer resp. runar neutier tromas, trer o grascha, arar, urbanisar, insumma per menar naven u bardigliar neutier rauba maldada e memia pesonta per metter silla schuiala d'in um.

Quellas ed autras lavurs aunc buca menziunadas purtavan onn per onn zatgei daners ella cassa da famiglia. Mo ei setractava en general da mudestas resursas per las qualas nus duvrein igl enconuscent proverbii «Daguot e daguot fan puoz». Era quel che gudogna pauc, sa metter zatgei d'ina vart, priu ch'el seigi spargnus.

Sco ins vesa, ha il vitturin mintgamai fatg il contabilist. El ha mess sin pupi in fatg concret, ni dapli ni dameins che quei ch'era cunvegniu a bucca u praticau onns ora. Per quei intent eis el sesurviu d'in carnet cun treis colonnas, ina graschla seniester e dretg. Enamiez restava aschia spazi avunda per scriver il num dil client ed il text dalla cunvegna. Ni detg cun auters plaid. Ins nezegiava il plaz disponibel. Enamiez restava plaz per enscriver la lavur fatga mond sil stör, mo era prezis digl agen tenercasa, p. ex. per in armaul cumprau, vendiu e bia auter. Havend incassau siu da bien, aschuntava il vitturin la conferma ch'ei seigi «pag», vul dir «pagau», respectiv *regulau il quen sco fatg giu*. Il medem significava in grond X tratgs sur l'entira pagina. Ei regeva insumma ina buna morala da pagar ils deivets. Jeu sai buca seregurdar d'haver legiu zannua ch'il creditur hagi surdau il cass agl uffeci da stumadira. Tut priu astgan ins supponer che purs e mistergners relativamein beinstonts hagian profitau dall'offerta dalla Impresa Tomaschett.

Senza targlinar ein Hans Jacob Tomaschett e siu feigl Gion Giachen, susteni da parents ed amitgs, semess alla lavur, ina lavur che ha cuzzau tochen viaden els 1872.

S'entelli ch'ils purs eran adina puspei marschei dils mistergners; e quels eran bi leds sch'els savevan gudignar enzacons raps reparond u fagend utensils pils purs. Um e cavagl eran buca occupai regularmein igl onn ora. Sco il persunal d'hotel, havevan era ils cavals ina sesiun aulta ed ina bassa. La lavur sil funs, seigi quei egl agen menaschi puril u mond a schurnada tiels vischins, era il pli intensiva duront ils meins da mars, avrel ed october.

III. Per slargar empau la vesta

Sco la historia muossa, han bovas, lavinas, tiaratriembel ed auters elements sfrenai adina puspei derasau sgarschur e sventira als habitonts da nossa cuntrada. Savens ha l'aura purtau midadas radicalas ella veta dils carstgauns. Il Diluvi, la tresta fin dalla campagna da Napoleon en Russia (1812) ed il Fukushima (el Giapun, ils 11 da mars 2011) appartegnan als gronds eveniments da quella sort: Sche la natira serebaulza, ha il carstgaun negina pussonza.

L'aua gronda ha fatg historia, era el territori dallas alps. Cheu ha ella furiau dis ed jamnas igl atun 1868 e caschunau gronds donnas, oravontut sin la riva dretga dil Rein anteriur. Tgi che vul endriescher ils detagls, vegli leger *L'aua gronda dils 68*, artechel secrets da Gion Deplazes e cumparius el *Calender Romontsch* 1968.

A Zignau era la Zavragia ida sul letg ora e haveva devastau bia funs cultivau. Ils avdonts eran tementai, oravontut quels che possedevan casa, prau e clavau agl ur digl ual. Tgi che ha cartiu ch'il dargun laschi dacheudenvi ils avdonts en ruaus, ei setrumpaus malamein. Strusch sis onns suenter la catastrofa dils anno 68 ha el danovamein schau ora las cornas. Quei paleisa ina cuorta notizia cumparida sin pagina 2 dalla *Gasetta Romontscha* dils 17 da fenadur 1874:

La dumengia vergada ha ei dau tscheu e leu ferms stempradis e la bova da Zignau ha puspei fatg sterment. Alla vehamenta forza dils elements han las duas sias si ella val stuiu ceder, fertont ch'ils vuors construi sper il vitg han prestau buns survetschs.

Havend stalter Hans Jacob Tomaschett e sia consorta Agata Balletta scurlau giu las pli grevas anguoschas, ha ei giu num pesentar seriusamein il pro e contra d'ina midada da domicil. Els ein setratgs ni en Frontscha ni els Stadis Uni sco differentas persunas da Zignau havevan fatg. Ils Tomaschetts da Capeter ein sedecidi dad ir a star giu Lumneins. S'entelli che quell'ueliva purscheva da quei temps plirs avantatgs. Maneivel dalla casa nova possedevan ils Tomaschetts enzacons bials tocs funs, surtut a Plaun-Dado. Ultra da quei steva il niev complex sper il stradun Glion – Trun – Mustér, surdaus al traffic ils anno 1854/55. Sco mintga via nova, basignava era la sursilvana in cuntinuau manteniment. Relativamein savens er'ei da consolidar il letg dalla via, ulivar ora las carradiras, far liber las tureras, schubergiar las chinettas, metter chis e bia auter. Ei deva buna-mein avon casa lavur e fadigia pils habitonts dall'ueliva, reparaturas ch'ils Tomaschetts, e buca mo lezs, han exequiu. Fuss aunc da menziunar che Giachen Ludovic (*1884), fegl da Gion Giachen, ha saviu observar da pignensi la via nova cun ses avantatgs e sias fleivlezas. Viu sias enconuschien-

tschas e sia forza da lavur eisi capeivel che quei um ei vegnius elegius pli tard Strasameister resp. stradin cantunal.

Cun curascha e plans pigl avegnir han ils novs cussadents fitgau pei a Lumneins-Dadens. Els possedevan cavagl (meinsvart era dus), in bien cavagl da trer e purtar ed era habels dad ir a galop. Il cavagl da Hans Giachen ha rendiu buns survetschs a siu patrun, oravontut cu igl ei stau da menar neutier lenna da diever, crappa, sablun, blocca ed auter material per baghegiar casa e clavau. Grazia al cavagl eisi (sco gia viu) stau pusseivel da fundar ina pintga mo culs onns dètg activa interpresa da transport. Per ina firma da quei gener eran casa e clavau bein situai. ed ei haveva cheu plaz detgavunda per far carga, per scargar la vitgira e per metter a sust uaffens ed iseglia.

Las lavurs da dislocaziun han cuzzau entochen 1872, pia bunamein in miez decenni suenter la bova. Ei ha duvrau temps, temps per pinar lenna, per metter ella a bov, per scursar e per schar schigiar ella. Quei ha lunganiu las lavurs, mo era lubiu da spargnar daners grazia al bien agid da parents, vischins ed amitgs.

Ferton che Hans Giachen Tomaschett ha decidiu da dislocar casa e clavau da Zignau-Capeter giu Lumneins-Dadens, ei siu frar Gieri restaus a Capeter, per dar uorden al muvel. Hans Jacob ei buc ius lunsch. Installai a Lumneins han el siu fegl Gion Giachen aunc manteniu in pèr decennis in suttetg si Capeter. Duas notizias paleisan che Gion Giachen ha schau ils 1894 a tscheins ils curtins e vendiu in onn suenter siu clavau a G. Giusep Caduff.

Havend empruau da slargar la vesta sin la cuntrada populada da purs e lur muvel d'avon 100 onns e varga, lein nus ussa mirar el spieghel al qual igl ei gia vegniu fatg allusium. Quei muossavia meina nus da Zignau giu Lumneins; cheu savein nus admirar ils dus baghetgs novs e lur cumparsa agl ur dil stradun. Cavazzins da basa dattan tegn e sustegn a quei che suonda. 2 tochen 6 meinan viaden ella tematica. Els ein dedicai al furs, al muvel ed a quei ch'ei necessari per viver e luvrar. Inaga dapli vegn mess igl accent sin la tratga da biestga e sia fascinaziun. Dalla raccolta da graun, da puma e da truffels audan ins pauc ni nuot.

Decennis alla liunga ei l'Impresa da transport quasi omnipresenta. Ella ha schau numerus fastitgs el raiun communal e lunsch sur quel ora. Ils pli impurtonts ein quels cun *um e cavagl*. (capetels 8 tochen 12), suandai da (13 e 14). Propi vegl ei quei buc. Duront tschentanners ein mistergners se-rendi tier lur clients, oravontut per far u reparar calzers e vestgadira. Quei numnavan ins 'ir sil stör'.

Tradiziun e midadas sescomian. Era caussas novas dattan en egl: Resursas finanzialas, spenda, taglias, deivets, sanadad, higiena ed auter pli. Tut priu – ord vesta d'ozildi – passidas d'in mund vegnius vegls, mo ch'ei staus a

siu temps nuotatonmeins madirs ed aviarts per acceptar e sviluppar novas modas da viver e luvrar.

IV. 22 cavazzinadas – quasi tuttas pridias ord ils Cudischs de quen¹

1. *Hans Jacob Tomaschett e sia consorta Agata Balletta ein s'engaschai cun forza per lur niev dacasa a Lumneins.*

1868, oct. 10	Ritschert entras ilg signur president de vischnaunca de la cassa de sparng de Quera in capital de	1000 f. ^I
1868 – 1870	[Intensiva lavur cumina vid il clavau digl Igniu. Probabel haveva la vischnaunca dau ora ignius a vischins pertuccai dalla bova da 68., P.T.]	
1870, mars 6	La vischnaunca generala de Trun ha conzediu a str. Hans Jacob Tomaschet e Ludvic Nay de puder translocar lur cassas ch'ein en prigel della bova sco era la necessaria lena che veng duvrau; surdau la survigilonza alla comissium d'uaul. ^{II}	
1870, Juni 30	[Naven da quei di, specialmein duront igl atun 1870 han Hans Jacob e siu fegl Gion Giachen, susteni da plirs gidonters, pinau la lenna necessaria e mess ella a bov., P.T.] ^{III}	
1870, nov. 9	Entschiet a cavar sulom per la casa. ^{IV}	
1871, matg 29	Wischnaunca generala de Tschuncheismas: Conzediu a str. Hans Giachen Tomaschett de puder translocar siu clavau sper casa, si Zignau, ora giu Nomneins sper la casa nova. ^V	

^I Ei croda si che la Cassa d'agid a Cuera ha reagiu schi spert ed a moda nuncumplicada. Igl emprem succuors finanziar pils donnegiai ei vegnius si da Cuera enteifer 15 dis *Cudisch de quen* 1, p. 78.

^{II} AC Trun: Cudisch de protocols nr. 1.2, pag. 149.

^{III} *Cudisch de quen* 1, pag. 102–103.

^{IV} *Cudisch de quens* tom 1, pag. 105.

^V AC Trun, prot. 1.2, pag. 157. Sper la fuorma *Lumneins* ei era la scripziun *Nomneins* bein representada. Sco ei para ha la vischnaunca dau la stad 1870 la lubientscha da pinar lenna, mo la lubientscha da translocar il clavau pér in onn pli tard. Ina part da quella lenna tilan in pèr bos giun resgia, l'autra runan els directamein giu Lumneins. Lenna vedra han ins saviu duvrar en nuegl, per punts e spartidas. Il clavau ei vegnius alzaus per duas cruschs, beincapiu cun lenna nova. S'entelli ch'ils mirs da 'Riegel' han consumau debia lenna cuorta d'antieriurs baghetgs (tenor informaziun dils 19-9-2009, da miu frar Teodosi, *1930).

¹ Entginas notizias derivan dils *Cudischs de protocol* digl Archiv communal Trun (AC Trun).

En moda concentrada san ins presentar aschia las quater acziuns per megliurar las plagas caschunadas dalla bova d'anno 1868:

1. ils 1000 francs vegni d'ina cassa da spargn si da Cuera,
2. la lavur cumina vid il clavau digl Igniu,
3. la construcziun dils uors (rempars) da protecziun
4. e la dislocaziun dalla casa periclitada da Capeter giu Lumneins.

*2. Biala biestga dependeva fetg da bi funs,
da bien pavel e d'empau cletg.*

1867, mars 10	Giachen Antoni Albrecht: dau adel in pel fein della Pluglia ilg fiertel per	8 f.
1867, nov. 29	Giu de Nadels et tier frar Gieri Antoni Tomaschett ^I	
1874, matg 21	[Essan] i a cuolm, senza pastg ^{II}	
1873 ca.	Nota dell Aua dil Plaun [Dado]: Hans Giachen e siu frar Gieri Antoni Tomaschett entscheiven a schuar $\frac{1}{2}$ las 7 tochen $\frac{1}{2}$ las 12 della damaun avon (...?). La noitg $\frac{1}{4}$ avon las 2 token las $4\frac{1}{2}$ suenter mesa noitg. ^{III}	
1875, uost 18	Vendiu a Stofel Decurtins ina penda prau sur il faner dil Pleun Dadens, numnaus 'Schlingia' per	50 f.
1877, uost e sett.	Luvrau vid ilg cuolm de Dalisch: Hans Giachen 5 dis, Gion Giachen 3 dis, plirs vischins $4\frac{1}{2}$ di, Barla 3 dis, la fumitgasa $1\frac{1}{2}$ di. ^{IV}	
1894, avrel 24	Schau per tscheins ils curtins a Capeter a Tumaisch Antoni Lombriser per	3 f.
1895	Vendiu a Gion Giusep Caduff, Zignau il clavau Capeter per	180 f.
1896, fevr.	Cumprau de Gion Ant. Soliva fein a Muntatsch Sura per	18 f.
1898	Priu si l'Acla della Sorts, cun Plazi Svarz per	220 f.
1898	Schau l'Acla Biemeun a Jos. Ant. Nay per	80 f.
1911 [?]	A Plazi Nay: dau in ladretsch fein a Capeter per turnar in auter on ^V	
1914, avrel 24	Schau il prau della Vica a Lumneins a Sigisbert Lombriser per	30 f.
1914, dez. 13	Ritschiert da Sigisbert Lombriser il tscheins dil prau della Vica	30 f.

- I Entuorn Numnasontga tuccav'ei d'entscheiver a migliar o fein els cuolms, si Nadels per exempel. Ils perveseders da Trun turnavan sil pli tard da S. Clau (ils 6 da december) cul muvel giu la bassa. Quei era haul cumparegliau cun certs purs dalla Val Sumvtg che tenevan o els misès entochen S. Paul, ils 25 da schaner.
- II Ils purs temevan la primavera tardiva; quella muntava pintga carschen, perver enstagl pascular e tarda cargada.
- III Sco la roda da schuar praus a Plaun-Dado paleisa, possedevan Hans Giachen e siu frar Cieri Antoni in puresser communabel, fagevan il pur ensemen. La notizia stat sil 10avel fegl avon la fin dil *Cudisch* 2. Il document ei bu dataus, mo sesanfla en cumpignia da datas digl onn 1873. Ils praus da Plaun-Dado harschavan ualvess. Ins schuava cheu plitost per segirar ina buna raccolta da risdiv, viu la sperdita en loghens exponi.
- IV Lavur si Dalisch 1877. Il scarvon di buca da tgei lavurs ei setracta. Mo indirectamein enderschin nus ch'ils Tomaschetts havevan da quei temps ina fumitgasa, forse la Mariuschla, menziunada sut cavazzinada 9, onn 1894.
- V *Da s. Bistgaun* (ils 20 da schaner) *miez fein e miez graun*. Tenor quei vegl proverbì calculavan ils purs, sche la reserva da fein e graun tonschi tochen la nova raccolta. Quei ladretsch d'avons amiez il vitg lai aviert pliras pusseivladads: buna raccolta el vargau, concentraziun sil transport.

3. *Vaccas e taurs, la rihezia e luschezia dils purs.*

1867, fevr. 12 e 19	[Nudau] cura che las vacas han giugau, cura che las s.h. ^I vacas en manadas boff ^{II} :	
1867, fevr. 12 e 19	Favrer ils 12 e 19 la Muta e l'Alva, la mugia	
1867, mars 22	La mugia plena	
1868, Jan. 22	Dau a Stofel Decortins in s.h. vadi per pagamen	55 f.
1868, matg 10	La Mutta	
I L'aschunta «s.h.» ei la scursanida dil latin <i>salvo honore</i> e vul dir «cun lubientscha», en tudestg «mit Verlaub». Cumbinau cun igl animal veseva la resalva o sco suonda: salvo honore biestg, salvo honore taur, salvo honore vacca, salvo honore vadi, salvo honore piertg. II «menar a bov» resp. «dar bov», v.d. ir cun la vacca tiel taur.		

Ils *Cudischs de quen* paleisan pauc dalla cultura da graun. Capeivel. Da quei temps predominava la tratga da biestga. La vendita da biestga sesplegava viers l'Italia e purtava pil solit in bien esit. Il garnezi perencunter veva buca quella calamita, mobein ins stueva esser cuntents sch'ei tunscheva per la cuschina purila.

Entuorn ils 1900 ha quasi mintga vitg mess si ina societad da tratga. A Zignau ei quei succediü anno 1900. Mo decennis, sche buca tschentaners avon, han ils purs gia fatg gronds sforzs per megliurar la razza da biestga. En quei grau ein ils purs da Breil i ordavon cun il bien exempel. Els han

frequentau stedi las fieras dalla Bassa, dallas qualas els ein per regla returnai cun il famus taur da societad.

4. Dretgs d'alp.

1870	[Priu si dretgs, brat da dretgs] 1. Baratau in dreitg de Rusein per in de Nadels dadens cun Gieri Antoni Vinzens 2. Schau in dreitg de Nadels Dadens ali Cundrau Decortins 3. Priu si dus dreitgs de Zavràgia del Giuanin Pajarola; mes duas gienetschas 4. Dreitgs pri si per lalp dilg Cuolm de Nadels, per cargar las stiarlas: duas mess, duas da Gion Tumasch Tschuor, duas dilg Cundrau Decortins 5. Nuorsas a Punteglias: 8 alvas, 5 neras ^I	
1871, mars	Priu si dela Claustra de Muster 4 dreitgs en Cavrein, per meter en 4 gienetschas las qualas els ston sechar ira cun lur vacas e pagel 12 f. lina, porta total	48 f.
1877, nov. 11	Priu si della Claustra 4 dreitgs, 2 gienetschas e 2 stiarlas	
1877, nov. 25	Schau a Crest Ant. Svarz il dretg de Rusein per reselvau quei dellas nuorsas.	3 f. 50 c.
1899, avrel 18	Claustra de Mustér. Schau 2 vaccas per la stat en Cavrein. ^{II}	19 f.
1909, dec. 28	Cunprau ina vadiala per	70 f.
^I Quels 5 artechels ein pri ord il <i>Cudisch de quens</i>, nr. 1 pag. 99, igl emprem e sulet ch'ei schi bein paginaus. ^{II} Trun ha giu da vegl enneu munconza d'alps da biestga. Tgi che possedeve buca dretgs d'alp en vischnaunca, stueva encurir d'alpegiar siu muvel ni silmeins ina part da quel ordeifer. In triep onns han Sievi Tomaschett ed auters purs da Trun priu si il Cavradi, in'alp da schetgs che cunfinescha cun l'alp Curnera. Miu frar Giusep (1925–2010) ha schau in pèr impressiuns dalla cargada: «Nus partevan da Lumneins la sera denter stgir e clar, marschavan tutta notg per arrivar ell'alp enten far dis. Pil retuorn prendevan nus il tren a Tschamut.»		

*5. Per biala biestga pagavan marcadonts
indigens e dalla Bassa buns prezis.*

1868, Jan 22	Dau a Stofel Decurtins in s.h. vadi maschel per	55 f.
1908, nov. 5	Cunprau da Paul Fresch ina genetscha per	480 f.
1908, nov. 23	Cunprau ina vadiala de Jos Decurtins, Landquart	65 f.
1909, mars 7	Cunprau ina vadiala de Paul Fresch per	140 f.
1909, dec. 16	Decurtins Tuietsch: vendiu al sura ina vaca per	640 f.
1909, oct. 3	Vendiu a Decurtins Landquart ina vaca per	600 f.
1910, sett.	Cunprau ina genetscha de Martin Paly, Medel, per	760 f.
1910, oct.	Cunprau ina vaca de Cadruvi de Ruschein per	890 f.
1910, oct	Vendiu la vaca nera a Vigieli Ber per (pagau il dez. 1910)	600 f.
1912, oct. 24	Vendiu a signur Coler (Koller) 2 vacas	1280 f.
1913, oct. 23	Vendiu ina vaca, fiera Sumvitg, a Alois Tuor S. Benedetg, per pagau fiera december Trun	460 f.
1914, fevr. 17	Vendiu ina genetscha a Zindel Mayefeld ^I per	420 f.
1914, fevr. 22	Piars la stiarla Taissa scheziada 290 f.; resta a mi	220 f. 40 c.
1914, oct. 11	Vendiu thiers: vendiu a Taner [Tanner, P.T.] duas genetschas	800 f.
1914, oct.	Vendiu ad in Talianer la vaca Bellina ^{II}	480 f.
1914, dec. 13	Vendiu ina genetscha a Rothmun de Schlans per	612 f.
^I Entochen oz san ins pauc dils marcadonts da biestga indigens e da quels oriunds dalla Lumbardia e dalla Bassa.		
^{II} Ils Talianers cumparan vinavon sillas fieras sursilvanas. Mo era marcadonts neu d'Ursera, si da Glaruna, da Sviz, da S. Cagl e schizun en dalla Baviera muossan grond interess per biala biestga, e pagan tscheccas summas.		

6. *Con purtava la vendita d'animals manedels?*

1892, matg 15	Al gerber Tavanasa: dau tschun nuorsas per	89 f.
1899, fevr. 9	Dau 2 fols uolp (senza indicar il prezi)	
1909, nov. 12	Cunprau 4 cauras de Gion Giusep per depli 2 cauras de Giger, Surein per	146 f. 70 f.
1910, Juni 8	Vendiu a Gion Ant. Tomaschett ^I , metzger, ina nuorsa	24 f.
1913, matg 26	Dau 3 nuorsas a metzger Tomaschett, per	77 f.
1913, dec. 5	Vendiu a Cagienart 6 purschals per	96 f.
1914, fevr.	Vendiu ina caura a Giachen Gieli Vinzens per	43 f.
1914, fevr. 21	Vendiu ina caura a Gion Giachen Pfister, Schlans per	41 f.
1914, fevr. 25	Vendiu in ensiel a Plazi Rensch	8 f.
^I Gion Antoni Tomaschett, numnaus il mezcher, ei staus in dils emprems, sche buc igl emprem da Trun e contuorn, che ha empriu il mistregn da mazler. El cumprava ed engarschava in triep nuorsas en siu cuolm Zavrugia-Dadens.		

7. *Purs e mistergners eran dependents in da l'auter.*

1892, matg 15	Al gerber ^I Tavanasa, dau 5 nuorsas per	89 f.
1893, nov. 23	Pagau al ferber o Danis	5 f.
1893	Al gerber Tavanasa: dau ¹ / ₂ tgir vaca [il prezi maunca]	
1911, dec.	Dau ina pial ansiel, dau 3 pials caura entiras, ina pial caura ¹ / ₂ , ina pial nuorsa	
1913, Jan. 9	A fravi Venzin Darvella	18 f. 50 c.
1913, Jan. 11	Pagau a metzger Tomaschet per in dadens nuorsa	1 f. 50 c.
1913, nov. 30	Pagau al färber da Disla ina pial caura, ¹ / ₂ pial nuorsa, ina pial tschut, buca marcadau ^{II}	
1897	Al gerber Caduff Tavanasa: ina pial vadi, in tgir	4 f. 11 f. 18 c.

- I Per la gerba da Tavanasa eisi da menziunar il fundatur Giachen Fidel Caduff (1829–1900). El e ses dus fegls Giusep e Salvator han endrizzau ina dallas empremas cuntscharias modernas. Da lur fatschenta sortevan treis sorts curom: gala v.d. curom per solas, curom suren e curom per curegias da plumpas e bransinas. Sper la cuntscharia fagevan ils gerbers da Tavanasa era il hanletg da nuorsas. Ils frars Caduff menavan dapi 1870 ina dallas empremas gerbas ‘modernas’. Ils Caduffs da Tavanasa havevan deposits da pials en plirs loghens dalla Cadi. Igl ei da far la differenza: dar en gerba ina pial caura, ina pial nuorsa, ina pial camutsch, ina pial vadi, in tgir vacca.
- II A Disla steva la bein enconuschenta ferbra dils Berthers. L’indicaziun da prezi maunca e lai supponer commerci da brat. Il num dil mistregn dominava. Ils Berthers da Disla eran ils pli enconuschents titgurs (ferbers) dalla regiun. Lur ferbaria fundada anno 1810 era enconuschenta lunsch entuorn. Mira Paul Tomaschett, *Mulins e rodas-mulin ella Cadi*, en: ASR 96, 1983:136–139.

8. Primavera ed atun eran um e cavagl fetg tschercai per trer grascha.

Ei vala la peina da survolar ils datums. Ils meins d’avrel ed october mavan ins cun la grascha sil funs. S’entelli che quei cultem haveva bien effect, a condiziun ch’el vegneva fatgs o resp. rasaus ora il dretg mument.

1909, oct. 20	Dito: Giachen Ludovic cun bos $\frac{1}{2}$ di, plus ulter. lavur	4 f. 80 c.
1912, mars 29	Per Vigeli Ber: menau grascha a Darvela, um e cavagl, 4 uras	3 f.
1914, avrel 3	Per Deflorin, Trun: um e cavagl per trer grascha in di	8 f. 50 c.
1914, avrel 22	Per [vischin] Luis Decurtins: um e cavagl in di trer grascha	7 f. 50 c.
1914, oct.	Per Sievi Nay: Sievi staus a Dalisch cun cavagl a trer grascha	6 f. 50 c.

9. *Ins arava cun bos, els plauns cun in u cun dus cavals.*

Bia lavurs serepetevan onn per onn el ritmus dallas stagiuns, p.ex.: trer lenna igl unviern, trer grascha ed arar la primavera. Els plauns aravan ils purs cun criei e cavagl u ch'ins metteva sut duas mugias. Da quei temps dominava il criei dalla firma Giger a Schnaus. Meins enconuschents, denton apprezziaus a Lumneins e contuorn er' il criei Decurtins.

Plauncas teissas vulvevan ins entuorn a maun, v.d. cun in petg («Ackerhaue»). Sin plauncas teissas era ei buc indicau d'arar cun bos. Ins cavava il tschespet e vulveva entuorn el. «Cavar ils ers» vegneva praticau ella Val Medel. La stad duvravan ils purs buc cavagl; els schavan vi el.

1869, matg 1	Banafazi Decurtins: staus cun in per boss a darar, jeu ed il buob ^I	5 f. 50 c.
1910, avrel 28	Arau ¹ / ₄ di: bos e 2 umens u per Albin Trun, cavagl, 3 persunas, pagau	3 f. 50 c. 5 f.
1914, matg 7	Arau per förster Decurtins ¹ / ₂ di, cavagl e 3 persunas	6 f.
1914, oct. 12	Per Vigeli Ber: Sievi [fegl da Gion Giachen, P.T.] ^{II} cun dus cavals, arau ¹ / ₄ di	2 f. 80 c.
^I Il buob ei siu biadi, il Giachen Ludovic (*1885). ^{II} Sievi ha 16 onns; ei carschius si cun cavals.		

10. *Arau, arpagau e fatg fein pil docter Nay, vischin da Lumneins.*

Suenter haver praticau cun success plirs onns a Tusaun, secasa dr. Giachen Michel Nay ils 1903 definitivamein odem Lumneins. Cheu stat el a cramados sin duas clamadas, quella da miedi e quella da pur. El ei in narr da vaccas. Il docter Nay fa è politica e s'engascha per caussas socialas, oravontut per ina segirada da malsauens. El scriva novellas, fa poesias e vegn elegius el Cussegl grond. Mo aunc dapli. Tier el lavura in hortulan che venda plontinas e fa reclama per jarvas e legums da siu iert.

1908, matg 15	Arau o la Mehla, um e cavagl ¹ / ₂ di	4 f.
1908, Juli	Giachen Ludovic o Mangur a segar	4 f. 50 c.
1908, Juli 24	Giachen Ludovic a segau a Lumneins	4 f. 50 c.
1909, oct. 19	Gion Giachen staus in di arar	1 f. 70 c.
1909, oct. 20	Giachen Ludovic cun bos ¹ / ₂ di, Giachen Ludovic suenter miezdi tochen las 3, cun ersb [erpsch?, P.T.] quintau	4 f. 80 c.

*11. Meinsvart stuevan vitturins e cavals
vegnir a frida cun transports pretensius.*

Jeu patratgel a rauba pesonta e maldada, p.ex. a diversas sorts lenna, ponns resgem, crappa, sablun, sal e caltschina e leutier magari aunc uaf-fens e vischala da purs.

1867, avrel 3	Dau a Banafazi Decortins 4 blocks fraisen per 3 f. lin, fa	12 f.
1907, nov.	Manau ognja per Barla Defuns	6 f. 60 c.
1907	Staus a Sursaisa a trer lena a Toni de Platta 1 di	6 f. 50 c.
1908, fevr. 27	Manau 200 ziegerls a Tavanasa	6 f.
1908, october	Manau ina carga plantas d'uaul per la visch. da Mustér	8 f.
1909, favr. 6	A Murezi Derungs: manau ina carga aissas si della Sorts	1 f.
1909, mars	A Murezi Derungs: dau 3 aissas de triembel	3 f.
1909, dec.	A signur Riconi dau in clofter lena	20 f.
1909	G. Gius. Cathomas: manau sia rauba de Nadels a Surein	8 f.
1909, dec. 26	Giach. Ant. Tomaschett: Retschiert per il sura Banschlitt de Breil per dus turs	12 f. 50 c.
1910, matg 15	Per Rest Giusep Livers: Manau 3 cargas lena da Mehla sin resgia	5 f.
1910	Alp Nadels Davon. Manau si 6 sacs sal 18 f, dau 16 liters latg 3 f 20 c, luvrau 3 dis 6 f	27 f. 20 c.
1911, zercl. 16	Giachen Ludovic ei staus si la Val Nadels e procurau uorden, purtau en, in di ^I	4 f.
1911, oct. 24	Per Vigieli Ber: staus a Trun per 4 pons resgiem	1 f. 50 c.
1914, fevr.	Manau la sort ognja a Carmellia [senza indicar il prezi]	
1914, fevr. 26	Vendiu a G. Gieli [Giacun Gieli Vinzens] ina buora de schlondas	25 f.
1914	Luvrau a Nadels 4 dis per 2 brels scotga aiseha	6 f. 50 c.
1915, Jan.	dau a Giachen Gieli Vinzens 22 schcanatschs per	5 f.

I Il giuven Giachen Ludovic ha preparau la vischala e tut quei ch'ei drova ina stad ora en ina alp da cauras. Far ina tala carga drova bia inschign.

12. Tgei far culs cavals disoccupai durant la stad?

Pigl agen diever havevan ils purs buca basegns da lur tguli la stad. Ins metteva els en in'alp. A quei temps regordan expressiuns sco Begl de cavals, Plaunca de tgavals, Purteglia da cavals, Stavel de tgavals. Cun bunas relaziuns ed empau cletg saveva enqual pur plazzar siu cavagl ella hotellaria u tier la posta.

1900, fevr.	Schau il cavagl per tscheins a Plasch Casutt per ^I	220 f.
1902	Schau alla Posta Berther Tuietsch il cavagl a tscheins per 4 meins stat	240 f.
1915, fevr. 20	Retschiert de Cavegn ^{II} tscheins pil cavagl, miu debien 22 f. 30 c., resta 17 f. 70 c.	40 f.

^I Hanletg da cavals havevan da quei temps Sep Fidel Lechman e siu fegl Gion Fidel, Sumvitg.

^{II} Ei vegneva schau vi il cavagl per tscheins als Cavegns dalla Cruna a Sedrun. Culla posta da stad sur il Pass dall'Alpsu menavan quels ils hosps neu da Caschinutta en Tuietsch.

13. Ir sil stör, ina domena ch'ils calgers praticavan dapi generaziuns.

Il 19avel tschentaner aveva in grond diember da mistergners. Cun talent e lavur ein plirs daventai vers artists: Jeu numnel mo ils fravis, calgers, roders, mazlers, gerbers, ferbers, terschers e bransiners, schniders, schnadrinas, lavunzas.

Fetg apprezzai eran ils calgers, probabel perquei ch'els mavan sil stör, v. d. a luvrar a domicil tier lur clients. Jeu seregordel aunc bein dil vegl calger Gion Giusep Schnoz da Sumvitg (1872–1944), vegnius in bi di d'entschatta matg (ca. 1933) a dis tiels Cathomas en Val (Val Sumvitg). El reparava, metteva si solas da gala ch'el pitgava cun forza ch'ins udeva en l'entira casa. S'entelli ch'el fageva era calzers novs.

1863, oct. 21	Cilgiee Toni Schwartz: staus in di a cuser	1 di
1864, Jan. 14	Chilgiee Toni Schwartz: staus in di a cuser	1 di

14. *Sil stôr mavan era schniders e schnadrinas.*

1893, nov. 16	Pagau per 2 pera calzers	17 f.
1896, dec. 26	Cresta Cat. Thomaschet: dau ad ella ina schuba della muma	3 f.
1898, mars 30	Ona Maria Albrecht	1 di
1898, mars 30	Greta Catrina Tomaschett, cun maschina ^I	1 di
1898, mars 31	Ona Maria Albrecht	1 di
1898, mars 31	Greta Catrina Tomaschett, cun maschina	1 di
1898, matg 31	Ona Maria Albrecht	1 di
1898	Mariusla Bauman schnadrina	1 di
1900, fevr.	Mariusla 2 dis cun maschina	2 dis
1900	Quen cun il schnider: schau luvrar 3 dis à frs 1.70, fa Dau ¹ / ₂ liter vin 3 notgs letg 3 x 20 c. solver e deduciu per cuost e dunsena	5 f. 10 c. 40 c. 60 c. 1 f.

I Tenor inserat ella Cas. Rom. dils 19-11-1875 vendan «Urban e Balzer a Cuera, maschin-
nas de cuser per diever de familias e per mistergnès, e zvar de tuts ils megliers sistems.»
Mira era: «C. Anton Casutt, negozi de calzers a Glion, offerescha maschin-
nas de cuser dils pli novs sistems sco ‘Frigga’ (che cusa anavon ed anavos), ‘Singer’ A e B,
‘Rhenania’, ‘Minerva’ cun 5 onns garanziaia...» (tenor inserat ella Cas. Rom. 14-12-1905).

15. *Iert, pellas e faschas: Tgei paleisan quels treis cavazzins
dalla situaziun sanitaria d'avon 100 onns e varga?*

1875, matg 6	La vischnaunca dils 6 de matg, ha tedlau la domonda de str. Hans Giachen Tomaschet fatga per in tock pistira de far in jert [tenor: AC Trun, prot. 1.2., pag. 182b., P.T.]
1910	Medischina per il guotter: Jodeissen Pillen. ^I
1912, nov.	Per las buobas, fatg in pèr faschas. ^{II}

I Muort munconza da jod era da quei temps la schinumnada ‘struma’ ualti derasada. Pel-
las da jod duevan impedir la carschen maladiva dalla glonda tiroida, ina carschen che
saveva vegni grossa sc’ina plumpa. Onns ora havein nus priu pellas da jod en scola; ed
ellas ha giu in bien effect profilactic. Il guoter ei svanius. Probabel ha dr. Bonadurer
pagau sez quella medischina.

II Ei setracta da faschas higienicas. Las cheu numnadas buobas ein las duas feglias da
Gion Giachen Tomaschett-Nay ord emprema lèt, la Maria Barla (*1886), la Maria
Agata (*1892). Sut in auter datum stat la fuorma lapidara: «fatg far faschas». Era cheu
va ei per la schinumnada penda sanitaria, da purtar durent la perioda. Ei fuss da metter
quella significaziun sut il cavazzin FASCHA el DRG 6, 139.

16. Tscheins ed emprests.

1868, dec. 21	A Ludvic Nay: pagau ilg tscheins	2 f.
1869, nov. 11	A Gieri Ant. Tomaschett. pagau ilg tscheins	26 f.
1870	Croda il tscheins	
1900	Debien dil tersche Dermont	3 f. 80 c.
1900, mars	Empristau a Jos. Ant. Tomaschett	2 f.
1908, avrel 24	A Laus Lombriser Tireun, empristau	20 f.
1909, dec. 19	Schau la casa a Zignau per tscheins a Cristofel Nay per in on cun tuts dretgs e regres per il tscheins de	150 f.
1911, febr. 30	Retschiert anavos 140 f., resta aunc	20 f.
1911, Juni 27	Empristau a Gion Decurtins la summa de	160 f.
1911, Juni 30	Retschiert anavos	140 f.
1914, febr. 2	Retschiert de Plazi Nay il quen sco fatg giu	100 f.

Sco autras vischnauncas haveva Trun aunc el 19avel secul debia gliend basignusa. Ils paupers savevan ualvess selubir da recuorer als survetschs dalla Impresa Tomaschett.

A Zignau habitavan ils Renschs, Freschs, Nays, Decurtins e Tomaschetts buca mal. Famiglias che havevan buca breigia d'empustar e pagar il duo um e cavagl².

17. Taglias, segirada da biestga, deivets da consum ed auters pagaments arrivai al di da scadenza.

1912, Jan. 8	Pagau taglia	157 f. 26 c.
1912, dec. 17	Pagau la sigerada de biestga	114 f. 78 c.
1912, dec. 22	Pagau Consum Zignau	113 f. 12c.
1912, dec. 31	Pagau a G. Pajarola per in sac aveina	21 f.
1913, Jan. 8	Pagau taglia	157 f. 26 c.
1913, Jan. 8	Pagau la sigerada biestga	24 f. 40 c.

² Pareglia era Adrian Collenberg, *Drei Berggemeinden – drei Entwicklungen (1850–1950)*, Wissenschaftsverlag Vauk Kiel KG, Kiel 2002.

1913, Jan. 9	Regulau il quen e pagau	11 f. 40 c.
1914, dec. 13	Regulau il quen cun Martin Maissen siu debien miu debien	24 f. 45 f. 70 c.

18. Spesas per divers transports a Glion.

1897, matg 5	Manau ina carga aissas a Glion, 2 cavals	10 f.
1899, avrel 16	Schau seser engiu et ensi de Glion ina femna e manau ensi in piertg	2 f.
1908, Jan. 5	Per Mattias Albrecht, de Glion 5 stangas fier	40 f.
1908, oct.	Per Luis Decurtins, staus a Glion cun peschs ^I , um e cavagl	9 f.
1908, nov. 21	Per Mihel Maissen, Rabius, manau 6 sacs sem glin da Glion à 1 f. 80 c. portan	10 f. 80 c.
1909, nov. 15	Manau a Glion e puspei ensi in um	2 f.
1910, dec. 1	Menau vin e vinars de Glion	11 f. 20 c.
1911, Juni 6	Pagau al sura a Glion	19 f.
I Duront la frega er'il Rein maneivel da Lumneins in eldorado per ir alla pesca, en special quella da scaruns.		

19. Ils bazars da Glion han grond rebumb.

1903, mars	Cunprau da Catrina Caduf, Glion, diversas: 3 1/2 bratsch de blusas à 2 f., fa 1 pac mangola nr. 6	7 f. 10 f. 45 c.
1907	Cunprau vestgadira nera per las buobas e camischa per Ludovic, per total ^I	44 f.
1910, matg 13	De pagar a Caduf a Glion per in capi de femnas	8 f.
1912, nov, 28	Pagau a Zinzli a Glion per resti per las buobas	22 f.
1912, nov. 28	Per ina capiala a mi	2 f.
1915, fav. 3	Cumprau de Cabrin, Glion 3 pera calzers [Pagau per la] Mariarta 13 f., Catrina 10 f., Gion Giachen 14 f. 50 c.	37 f. 50 c.
I Puncto vestgadira sefa ina gronda midada.		

La gliend va pli e pli savens en stizun; enstagl da star tier quei ch'ei secumprovau. Igl interess per vestgadira, calzers e capials alla moda crescha ad in crescer.

*20. Buca d'emblidar las pintgas expensas,
p.ex. francaturas ed abonnaments da gasettas.*

1871, oct. 1	Francau ina bref 1 claf	20 c.
1871, oct. 2	Pagau per in express de telegraf	50 c.
1871, nov.	Francau ina bref	10 c.
1872, avrel 6	Telegrafau	50 c.
1872, uost 18	Francau ina bref el America ^I	50 c.
1873, dec. 13	Pagau a Martin Antoni per tubac America	3 f. 70 c.
1892	Pagau pil caver da casa	3 f. 55 c.
1900, fevr. 1	Il Pelegrin. Amitg della casa christiana. Prezi annual d'abonnement per 12 numeras	85 c.
1909	Per perver 4 vaccas 4 dis	2 f 50 c
1911, avrel 7	Manau in um el spital a Trun [casa pauperila, P.T.]	1 f. 50 c.
1912, dec. 8	Pagau per in calender ^{II}	40 c.
1912, dec. 21	Per la Casetta e Pelegrin	5 f.
1914, dec. 13	Pagau per in telefon a Ruschein per Martin Maissen	60 c.
1915 Jan.	A Giachen Giel Vinzens: dau 22 schcanatschs	5 f.
1915, avrel 16	Da Benedetg Cathomas Trun, retschiert ina chista schuebels	11 f.
^I Brev scretta a persunas emigradas. ^{II} Igl emprem Calender Romontsch, quel da 1860, custava 30 c.		

Da 1830 ensi ein persunas da Zignau emigradas en Frontscha ed els Stadis Uni dall'America. Onns e decennis alla liunga han certinas scret a lur parents e raquintau da lur aventuras ella nova patria. Aschia ei in vicendeivel contact semantenius per decennis. Mo paucs emigrai han stuiu suttacumber al schar encrescher ed ein turnai a casa.

21. *Tgi che pareglia pagas e prezis, vesa pli clar
la moda da viver e da luvrar da quei temps.*

1875, dec 9	Marcadau ilg Martin Schwartz signun per la Val Nadels per ina pagaglia [Leutier] ina magnucka e 2 tschagrums	95 f.
1899, uost 24	<i>Gasetta Romontscha</i> : Vegn ei encuretg in bien scolast per ina scola filiala della vischnauca de Mustér, paga plus habitaziun e lena.	350 f.
1914, matg	Luis Bearth staus en survetsch [tiels Tomaschetts sco fumegl] 6 ¹ / ₂ meins tochen 1 matg a 30 frs, porta	195 f.
1915, matg 19	Staus vid tiarms suenter l'ogna, 1 di	4 f.

Tgi ch'enquera material adattaus per semegliar u confruntar, anfla bia pusseivladads egl archiv communal da Trun, oravontut en documents romontschs dil 19avel tschentaner. Era en la *Gasetta Romontscha* ed el *Calender Romontsch* cumparan pli e pli inserats dalla specia tschercada.

Dus exempels: Dall'entschatta enneu e per decennis custava igl abonement dalla *Gasetta Romontscha* 3 frs e 50 cts per la Svizra. Entuorn ils 1900 custava la tradiziunala tscheina da tscheiver dils Romontschs a Cuera 3 frs e 60 cts, inclus il vin; pia ton sco la schurnada da um e cavagl in miez di.

22. *Cun genau Gion Giachen Tomaschett viaden el 20avel tschentaner.*

1910, mars 1910, avrel	A l'Impresa Rossi ^I : vendiu latg per Restont debien 180 f. 60 c. [?]	319 f.
1910, matg 19	Retschiert a quen. [Ei buca clar]	32 f. 85 c.
1912, matg	Per Jos. Ant. Lombris, staus 3 dis a far en plintschiu, ha pagau [3 f. 50 per di, fa total]	10 f. 50 c.
1915, matg 19	Staus vid tiarms suenter l'ogna, 1 di ^{II}	4 f.
^I La cumpra da latg, l'arrivada dils luvriers e l'entschatta dallas lavurs denter Trun e Tavanasa.		
^{II} Entochen ils davos cavazzins stattan ils Tomaschetts fideivels a lur devisa, quella da purtar en resp. nudar la schurnada.		

Entuorn ils 1900 s'annunzian grondas midadas, economicas, socialas ed outras. Anno 1903 arriva la Viafier retica tochen Glion. Strusch ei quella

lingia realisada, ch'ins fa plans e gronds sforzs per contonscher Mustér (1912) ed Ursera (1926).

La tradiziun orala ed ils *Cudischs da quen* cuntegnan in pèr notizias ch'ins anfla probabel negliu auter. Miu frar Teodosi (* 1930) ha udiu a raquintond ils vegls e ha manteniù quei e tschei en buna memoria. In bi di hagi zatgi mess dus méls en stalla da nies tat Gion Giachen Tomaschett o Lumneins. Ins hagi per temps menau quels stedi sils plazzals, buca mo per prender aria frestga.

Da Trun a Glion ei la pendenza relativamein bassa e sch'ei va regularmein engiuvians, ideala per rollis da transport. Sin quels cargava in'equipa specialisada las rodaias 'messas a bov' promptas per vegnir tschentadas sin in solid fundament. Strusch descargadas el liug giavischau, entravan ils méls en funcziun. Els stuevan trer ils rollis ensiviars, anavos, al pugn da partenza. Cun ferma bratscha fageva l'equipa da transport ina nova carga. Jeu sai buca dir contas gadas per di quei transport serepeteva. Cheu vonza aunc lavur per persunas dil fatg.

Gion Giachen Tomaschett era in um intelligent, adina prompts sch'ei era da cusseglar e d'organisar. Sco siu bab eis el staus en plirs uffecis publics. El ha gudiu neu e neu la confidanza dils vischins, che han mess el en diversas commissiuns, elegiu el president dil cussegl da scola ed alzau el sil post d'emprem gerau. Ils fastitgs da sias activitads ein buca da surveser.

V. Per generaziuns futuras:

Clients e contrahents menziunai els *Cudischs de quen*

Dils frars Agostis entochen Josef Zanelli

En la suandonta survesta figureschan varga 200 persunas, da quei temps representativas per Trun-Zignau e lunsch suls confins dalla vischnaunca ora. La retscherca setegn vid la suandonta successiun alfabetica: num (surnum), prenum, mistregn, domicil. Sch'il prenum maunca, va la precedenza al surnum u al mistregn. En siu stagl stat eventualmein il num da siu mistregn. Ei dat cass nua ch'ina dubla menziun selai buc evitar. Teoreticamein san ins fruntar pliras gadas sin la medema persuna. Fuormas veglias stattan en parentesa. La gliesta ei buca cumpleta.

Fras (frars) Agosti (Augustis). Albin Trun. Assistent Crest Tumasch. Barla. Barla Albrecht. Giachen Antoni Albrecht. Giachen Loregn Albrecht. Mattias Albrecht (fravi). Ona Maria Albrecht.

Nicolaus Ballet. Gion Ant. Ballet. str. Sievi Ballett. Barla?. marcadont Baschnonga, Domat. Signur Baschnonga. Signur Baselgia. Signur Bauer de Quera. Mariusla Bauman. Alois Beart (Bearth). Mudest Bearth. Vigeli Beer (Vageli Behr). ferber Begnini. scarvon Gion Bert, Sursaissa. artavels de mistral Bert. Beltiser Bertter (Batisari Berther). Stiafen Cadalbert. Cadruvi de Ruschein (senza prenum).

Catrina Caduf, Glion. meister Caduf. G. Giusep Caduff. Fidel Cagenard. Ludwic Cagienart. Eduart Cayacob, Sumvitg. Giuli Camenisch. Camenisch de Glion. Candreia. Gion Gieri Candrian. frars Candrian. Gion Ant. Cariget, Dardin. Major Cariget (da retuorn da Bologna, fa il pur). Carmelia. Sep Antoni Cassanova, fravi. C. J. Casutt & Cie. victualias, Glion. C. Anton Casutt, negozi de calzers, Glion. Plasch Casutt. Benedetg Cathomas, Trun. Paul Antoni Cathomas, Val en Valsumvitg. Paul Catomen de Falera. Plasch Catomen de Falera. Benedetg Caviezel. Carmelia. Eduart Cayacob. Cundrau e Gion Flurin.

Alois Decurtins. Banafazi Decortins. Crest (Rest) Luregn Decurtins. assistent Crest Tom. Decortins. Cundrau Decortins. Förster Decurtins. Gion Bistgeun Decurtins. Gion Michel Decurtins. Josef Decurtins. Josef Antoni Decurtins. Luis Decurtins. Maischtoni Decurtins. gerber. Maistoni Decortins. Mihel Decurtins. Plazi Decurtins. Stofel Decurtins. Decurtins. Tuietsch. Tania Decurtins. Barla Defuns. Gion Antoni Defuns. Fravi Demolinari.

Deplazes de Surein. Tersche Dermont. frars Derungs. fravi Derungs. Jos. Ant. Derungs. Murezi Derungs, Derungs e Ravizza de Mesocco. Signur Deplazas (de Surrein). Barla Defuns. Remigi ferber. Gion Tumaisch Fontana. Toni Fontana. Gion Paul Fresch. Paul Fresch. Gion Giusep Friberg.

Donau Gieronimi (Tavanasa). str. Crest Lureng Giger. Mattias Giger. Giger, Surrein. Scarvon Gieri Antoni Henni (Sursaissa). Hercli (Vali. num da famiglia). Actuar Huonder. Barclamiu Huonder de Gravas. Batesta Huonder. Ernest Huonder, Mustér. Paula Huonder. Cesar Job. Felici Job. Giuanin Job. Lurens Job.

Gion Fidel Lechman, Sumvitg. Sep Fidel Lechmann, Sumvitg. Giachen Ant. Livers. Gion Antoni Livers. Rest Giusep Livers. Jos. Ant. Lombris. Laus Lombriser. str. Mattias Ant. Lombriser (Zignau). Tumaisch Antoni Lombriser. Gion Mathias Lumbriser. Laus Lombriser. Bruno Maissen. Clemens Maissen. Franz Maissen, Danis. Frars Maissen, Trun. Gion Giachen

Maissen. Jos. Ant. Maissen. Mehel Maissen, Rabius. Modest Maissen. Ona Maria Maissen. Plazi Maissen.

Anton Nay. Dr. Giachen Michel Nay, miedi. Gieri Mudest Nay. Gion Adelbert Nay. cumpar Gion Mudest Nay. Josef Nay. Josef Antoni Nay. Ludovic Nay. Lui Nay. Martin Nay. Plazi Nay. Sievi Nay. Valentin Nuttli. Francestg Pajarola. Giachen Pajarola. Gieri Paiarola. Gion Paiarola. Giovanni Pajarola. Giusep Pajarola. Luis Pajarola. Silvester Payarola. Clau Giusep Palli, Sonvitg. Pali de Medel. Toni Petschen. Gion Giachen Pfister, Schlans. Plaziet de Surrein.

Gion G. Quinter. Tomas Quinter. Remigi ferber (prob. Tavanasa). Bana-deitg Rensch. Barla Rensch. Cristofel Rensch. Jos. Antoni Rensch. Martin Rensch. Matias Rensch. Plazi Rensch. Pieder Riconi (hermer resp. negozi da ferradira). Gion Giusep Rothmun, Cartatscha.

Gion Giusep Schnoz, calger, Sumvitg. Dr. teol. Flurin Spescha, beneficiat da Nossadunna della Glisch. Crest Antoni Svarz. Gion Antoni Schwartz (Sursaisa), Plazi Schwartz. cilgiee (calger) Schwartz, Toni Schwartz, chilgiee. Crest Anton Svarz. Fidel Svarz. Sialm, Campliun. Gion Antoni Soliva. Fam. Stifenhofer. Jos. Ant. Tambornino. Toni Tambornin.

Cresta Cat. (Greta Catrina) Thomaschet. Giachen Giusep Tomaschett. Gion Giachen Tomaschett. Gieri Ant. Tomaischet, Tiraun. Gion Ant. Tomaschett. Gerau Gion Giachen Tomaschett, Lumneins. Hans Giachen (Johann Jacob) Tomaschett. Ludivica Tomaschet. Ludivica Tomaschett-Cathomas. Mariarta Tomaschett (Mariarta Venzin-Tomaschett). Mariona Tomaschet. Martin Tomaschett. Sepa Tomaschet. Sievi Tomaschett, Lumneins.

Giacun Sievi Tschuor, de Rueun. Gion Tumasch Tschuor. Ludovic Tschuor. Tumaisch Tschuor. Alois Tuor. Urban e Balzer, maschinas de cuser, Cuera. Velinger. Bistgeun Venzin. Jos. Bistgeun Venzin, fravi. Mengia Venzin. Giachen Antoni Vizens, Giacun Giel Vizens. Gieri Ant. Vizens. Gion Vizens (Trun). Giachen Antoni Volf. Martin Wolf. Josef Zanelli.

Litteratura recumandada

- URSULA BRÄNDLI, *Die Auswanderung von Zignau / Darvella*. Broschura fatga sin fundament da retschercas dils onns 1975/80.
- ADRIAN COLLENBERG, *Drei Berggemeinden – drei Entwicklungen (1850–1950)*. *Schriftenreihe nachhaltige Land- und Forstwirtschaft im Alpenraum*, Bd. 6, Wissenschaftsverlag Vauk Kiel KG, Kiel 2002.
- CARLI TOMASCHETT, *Die Orts- und Flurnamen der Gemeinde Trun*, tom 7 dalla *Romanica Rätica*, Cuera 1991.
- Trun, vargau e present*. Südostschweiz Presse und Print AG, Cuera 2011.

